ANNA MEMPEL-ŚNIEŻYK
Uniwersytet Ekonomiczny we Wrocławiu

KAPITAŁ SPOŁECZNY – KWESTIE INTERPRETACYJNE Z UWZGLĘDNIENIEM MOŻLIWYCH ZWIĄZKÓW Z ROZWOJEM REGIONALNYM

Abstract: Social Capital – Interpretation Issues with Consideration Possible Relations with Regional Development. The aim of the article is to define the relationship between social capital and local and regional development. This paper presents a definition of social capital by the precursor of this concept, describes social capital its feature and attributes. The article is an attempt to explain a connection between resources – social capital and development on the regional and local level. One can notice also that the value of social capital in present economy is becoming higher and higher.

Wstęp

W literaturze przedmiotu podnosi się rozważania dotyczące roli norm, relacji i powiązań społecznych w rozwoju regionalnym zarówno w krajach wysoko rozwiniętych, jak i rozwijających się. Duży nacisk kładzie się także na rolę sieci współpracy małych i średnich przedsiębiorstw, co może prowadzić do tworzenia okręgów przemysłowych i regionów uczących się[1]. Ostatnie dwudziestolecie ubiegłego wieku dostarczyło wielu publikacji i analiz związanych z pojęciem *kapitału społecznego.* Ten rodzaj kapitału jest coraz częściej rozpatrywany w kontekście jego znaczenia w rozwoju kraju. Zaznacza się dużą rolę kapitału społecznego z punktu widzenia funkcjonowania nie tylko społeczeństwa, ale i gospodarki.

Należy także uwzględnić, biorąc pod uwagę założenie, że kapitał społeczny jest pojęciem wielowymiarowym, nie jest jasne, który wymiar tego kapitału może wywierać pozytywny wpływ na różne aspekty rozwoju. Należy jednak pamiętać, że mimo szerokich badań w zakresie kapitału społecznego, „a także ze względu na chroniczny

[1] Sabatini (2010).

brak odpowiednich danych, nie ma ani uniwersalnej metody pomiaru, ani jednego wskaźnika bazowego powszechnie akceptowanego w literaturze"[2]. Mimo że nie jest do końca jasne, w jaki sposób i w jakim stopniu kapitał społeczny poprawia wskaźniki gospodarcze Knack i Keefer[3], jak i Zak i Knack[4] wskazali kapitał społeczny za ważny czynnik wyjaśniający zróżnicowanie w poziomie dochodów i wskazali, że kraje z wyższym poziomem mierzalnego zaufania są bogatsze[5].

1. Koncepcja kapitału społecznego

Koncepcja kapitału społecznego ma długą intelektualną historię w naukach społecznych. Zyskała jednak na znaczeniu i na trwałe została wprowadzona do nauk socjologicznych przez Bourdieu, Colemana, Putmana, którzy w ten sposób określili specyfikę zachowań ludzi skupionych wokół czynnego udziału w sieciach współpracy, w zaufaniu i w ramach określonych norm społecznych.

Warto jednak zaznaczyć, że po raz pierwszy termin ten został użyty w 1916 r. przez Hanifan, która głosiła poglądy, że wiele problemów gospodarczych, społecznych i politycznych można rozwiązać przez wzmacnianie lokalnych wspólnot oraz budowę osobistych relacji między obywatelami. Prace amerykańskiej badaczki nie znalazły jednak rozgłosu jako bazowe dla koncepcji kapitału społecznego. Znacznie szersze zainteresowanie w tej kwestii wzbudziły prace Webera i można uznać, że zainspirowały twórców tej koncepcji. Weber już w 1906 r., choć nie posłużył się terminem *kapitału społecznego*, w swoich pracach zwrócił uwagę na elementy, które w późniejszych pracach badaczy były uznane za niezbędne dla istnienia kapitału społecznego, tj.[6]

- istnienie sieci relacji o charakterze nieekonomicznym, które opierają się na więziach pokrewieństwa, religijnych czy etnicznych;
- specyficzne funkcje sieci relacji, usprawniające obieg informacji i kumulujące zaufanie (co współcześnie, według Trigilia, można rozumieć, że istnienie sieci wpływa na obniżenie kosztów transakcji[7]);
- skłonność do dzielenia się informacją i zaufaniem, które stanowią kwalifikacje moralne eliminujące nieuczciwe zachowanie, korupcję oraz mogą umożliwiać rozprzestrzenianie się zasobów innowacyjnej wiedzy[8].

O koncepcji kapitału społecznego pisali także kanadyjscy socjologowie prowadzący badania nad kulturą miejskiej społeczności Seely, Sim and Loosely (1956),

[2] Sabatini (2005).
[3] Knack, Keefer (1997), s. 1251-1288.
[4] Zak, Knack (2001), s. 295-321.
[5] Semih, ter Weel (2009), s. 544-567.
[6] Trutkowski, Mandes (2005), s. 49-50.
[7] Trigilia (2005), s. 429, za Trutkowski, Mandes (2005), s. 50.
[8] *Ibidem*.

następnie Homans (1961) w kwestii teorii społecznych interakcji i Loury (1977), w ramach badań dotyczących podziału dochodów. Pojęcia *kapitału społecznego* użyła także Jacobs (1971) w swoim dziele *Death and Life of Great American Cities* badając zdolność społeczności do tworzenia samorządu jako środka do przezwyciężenia problemów politycznych[9].

Prezentując istotę kapitału społecznego nie można pominąć nazwiska słynnego badacza Bourdieu. Dla wyjaśnienia można zaznaczyć, że wskazywał on na trzy wymiary kapitału, tj. gospodarczy, kulturowy i społeczny. Bourdieu w swej koncepcji kładł nacisk na konflikty klasowe. Zaznaczał, że relacje społeczne, są wykorzystywane w celu zwiększenia zdolności jednostki do realizacji jej interesów. Wskazywał, że kapitał społeczny jest „sumą zasobów rzeczywistych lub potencjalnych, płynących do osoby lub grupy z tytułu posiadania trwałej sieci mniej lub bardziej zinstytucjonalizowanych związków wzajemnego poznania i uznania"[10]. Inaczej można określić to jako przynależność do grupy dostarczającej swym członkom wsparcia w postaci kapitału posiadanego przez tą grupę[11]. Mówił także, że powstające więzi warunkujące kapitał społeczny są efektem chęci osiągania wspólnych korzyści w postaci zysku. Podkreślał istotę sieci, relacji i powiązań oraz zaznaczał, że zależy on od akumulacji kapitału kulturowego (wiedza, zachowanie, kultura osobista) i ekonomicznego (środki finansowe) oraz od naszych indywidualnych działań, zdolności podtrzymywania i rozwijania tego kapitału[12].

Coleman przyjął stanowisko wobec tego pojęcia, kontynuując swoje badania odnośnie do teorii relacji społecznych. Nadał nowe znaczenie dla koncepcji kapitału społecznego według Bourieu. Według Colemana *kapitał społeczny* jest definiowany przez funkcje, jakie pełni. Podkreślał, że *kapitał społeczny* to nie pojedynczy podmiot, ale wiele różnych podmiotów, które mają wspólne cechy: wszystkie one tworzą strukturę społeczną oraz ułatwiają pewne działania podmiotom funkcjonującym w ramach tej struktury[13]. Jego zdaniem, kapitał społeczny jest nieplanowanym efektem ubocznym powstającym w trakcie realizacji działań dla zupełnie innych celów. Doszedł do wniosku, że „kapitał społeczny jest zbiorem zasobów, które zawierają się w relacjach rodzinnych lub wynikają z określonej organizacji stosunków społecznych w dowolnej wspólnocie"[14]. Według tego badacza, kapitał ten opiera się na powiązaniach społecznych i sieciach. Uzależniał ten rodzaj kapitału od relacji społecznych oraz twierdził, że tym, czym struktura relacji społecznych powinna się charakteryzować jest domknięcie sieci, gdyż pozwoli to na powstanie i utrzymanie norm i zaufania wewnątrz sieci. Wskazywał także, że należy go umacniać i odnawiać, gdyż zużywa się i zanika z upływem czasu[15].

---

[9] Sabatini (2006), s. 4.
[10] Bourdieu (1986), s. 241-258.
[11] *Ibidem*.
[12] Trutkowski, Mandes (2005), s. 51-53.
[13] Sabatini (2005).
[14] Coleman (1990), za Trutkowski, Mandes (2005), s. 56.
[15] Grzanka (2009), s. 79-80.

Mimo że za prekursorów pojęcia kapitału społecznego można uznać ww. badaczy, należy także wskazać Putnama. W definicji Putnama *kapitał społeczny* to ogół norm, sieci wzajemnego zaufania, powiązań, które ułatwiają współpracę w celu osiągnięcia wzajemnej korzyści[16]. Według Putnama, „zaufanie, normy i powiązania [...] mogą zwiększyć sprawność społeczeństwa ułatwiając skoordynowane działania. Podobnie jak i inne postacie kapitału, kapitał społeczny jest produktywny, umożliwia bowiem osiągnięcie pewnych celów, których nie dałoby się osiągnąć, gdyby go zabrakło [...]. Na przykład grupa, której członkowie wykazują, że są godni zaufania i ufają innym będzie w stanie osiągnąć znacznie więcej niż porównywalna grupa, w której brak jest zaufania"[17]. Pisał on także o zmniejszającym się kapitale społecznym wraz ze zwiększającym się indywidualizmem jednostki[18].

Fukuyama postrzegał kapitał społeczny jako umiejętność współpracy międzyludzkiej w obrębie grup i organizacji w celu realizacji własnych interesów. Wskazywał na istotę wiedzy, umiejętności, ale głównie zwracał uwagę na wspólne normy i wartości[19]. Według jego spostrzeżeń, *kapitał społeczny* to zbiór nieformalnych norm, podlegających ciągłym przemianom, który ułatwia współpracę, wpływa na tworzenie się sieci, powiązań, zaufania[20].

Podobnie Cox, jak i wielu innych badaczy, postrzega *kapitał społeczny* jako zespół procesów społecznych, które zachodzą między grupami i jednostkami, co prowadzi do rozwoju sieci, norm oraz zaufania[21]. Natomiast Hartman w *Global Mind Change* w 1988 r. pisał, że „...*kapitał społeczny* leży u podstaw przechodzenia od gospodarki opartej na strachu i braku zaufania do gospodarki opartej na zaufaniu do instytucji zarządzających gospodarką lokalną oraz innych uczestników rynku"[22].

W celu trafnego uchwycenia istoty kapitału społecznego można posłużyć się porównaniem go z kapitałem ludzkim. Jewtuchowicz przyjmuje, że kapitał ludzki i społeczny są wobec siebie komplementarne, a ludzki jest elementem składowym społecznego[23].

Należy jednak wskazać na zasadniczą różnicę między tymi dwoma, ponieważ *kapitał ludzki* powstaje w wyniku indywidualnych wyborów, ma charakter prywatny, zużywa się i możliwe jest jego odtwarzanie i powiększanie, istnieje możliwość jego transferu, a społeczny należy do konkretnej grupy, nie wymaga inwestycji, nie jest transferowalny i co istotne nie zużywa się podczas jego wykorzystywania[24]. Można także powiedzieć, że *kapitał ludzki* utożsamiany jest z indywidualnymi cechami ludz-

[16] Klimczak (2006), s. 117.
[17] Putnam (1995), s. 258.
[18] Swianiewicz (2005), s. 16.
[19] Fukuyama (1997), za Ochojski (2001), s. 42.
[20] Por. Woolcock (1998), s. 151-208.
[21] Cox (1995), s. 125-126.
[22] Gaczek (2007), s. 45.
[23] Jewtuchowicz (2005), s. 97.
[24] Klimczak (2006), s. 123.

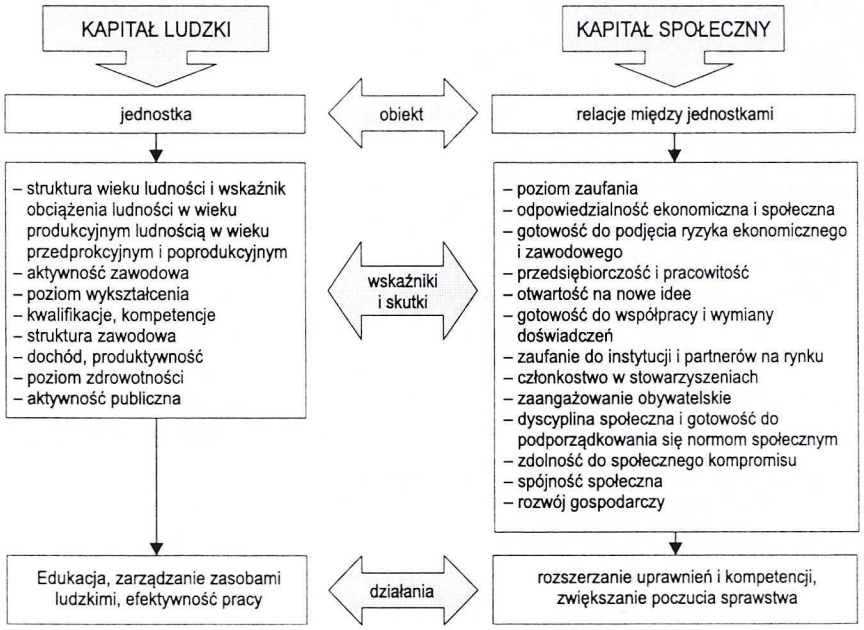

Ryc. 1. Zestawienie atrybutów kapitału ludzkiego i kapitału społecznego

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Gaczek, Komorowski (2005), s. 53; Trutkowski, Mandes (2005), s. 69.

kimi, natomiast atrybuty kapitału społecznego odnoszą się do społeczności związanej z określonym terytorium[25] (patrz ryc. 1).

Prezentacja ujęć teoretycznych kapitału społecznego potwierdza różnorodność i złożoność definicji. Jednak można zauważyć, że każda z nich wskazuje na elementy, które można uznać za wspólne, tj. normy, wzajemne relacje, sieci powiązań, zaufanie, wzajemna współpraca, wiarygodność. Można więc powiedzieć, że *kapitał społeczny* może być definiowany, według norm i wartości uznawanych przez obywateli, które kształtują ich wzajemne relacje, zwłaszcza odnoście do zaufania i wzajemności, które są decydujące dla społecznej i politycznej stabilności oraz trwałej kooperacji[26]. *Kapitał społeczny* może być także rozpatrywany jako sieci społeczne, a w końcu jako społeczne konsekwencje, czyli korzyści, które są dobrem wspólnym dla wszystkich. Istotę sieci społecznych podkreśla Foley, twierdząc, że „zapewniają one dostęp zarówno do zasobów, jak i do informacji. Sieci konstytuują także najważniejsze sfery interakcji, podczas których jednostki mogą postrzegać zasoby zarówno jako osiągalne, jak i cenne"[27].

Dla usystematyzowania wiedzy z zakresu kapitału społecznego i jego szczegółowego ujęcia pomocny będzie przegląd definicji dokonany przez Grzankę (tab. 1).

[25] Przygocki (2004), s. 98.

[26] Newton (2001), s. 225-226, za: Trutkowski, Mandes (2005), s. 65-65.

[27] *Ibidem*.

Tabela 1

Przegląd definicji kapitału społecznego

Elementy definicji	Autorzy
• uczestnictwo w sieciach wzajemnych powiązań i relacji • wspólne struktury społeczne • wspólnota	Bourdieu, Coleman, Putnam, Grootaert i Bastelaer, Cox, Fukuyama, Bratnicki i Strużyna, Stachowicz, Dyduch, Bullen i Onyx, Nahapiet i Ghoshal, Adier i Kwon, Leana i van Buren, McBain, Januszek, Kruhlik, Bartoszek, Kowalik
• zasoby • dostęp do zasobów • korzystna alokacja zasobów	Bourdieu, Trutkowski i Mandes, Nahapiet i Ghoshal, Cox, Januszek, Leana i van Buren, McBain, Cooke, Clifton i Oleaga
• wiedza, zdolności kompetencje	Nahapiet i Ghoshal, Stachowicz, Januszek, Zboroń, Szczepański
• czynnik decydujący o wykorzystaniu kapitału ludzkiego	Coleman, Stachowicz, McBain
• komunikacja społeczna	Bratnicki i Strużyna, Januszek, Szczepański
• podzielane społecznie normy współpracy i współdziałania oraz normy kulturowe	Coleman, Putnam, Cox, Stachowicz, Fukuyama, Bullen i Onyx, Kruhlik, Zboroń, Szczepański, Trutkowski i Mandes, Cooke, Clifton i Oleaga
• wzajemność	Bullen i Onyx, Coleman, Putnam, Bratnicki i Strużyna, Cooke, Clifton i Oleaga, Kruhlik
• zaufanie, podzielane wartości	Kruhlik, Cooke, Clifton i Oleaga, Coleman, Putnam, Cox, Stachowicz, Fukuyama, Szczepański, Trutkowski i Mandes, Bullen i Onyx, Grootaert i Bastelaer, Bratnicki i Strużyna, Zboroń, Kowalik, Leana i van Buren
• aktywne uczestnictwo w życiu społecznym • zespół procesów społecznych • ukierunkowanie na zadowolenie społeczne • solidarność i tożsamość społeczna	Bullen i Onyx, Cox, Fukuyama, Szczepański, Januszek, Zboroń, Kruhlik
• ułatwienie koordynacji działań zbiorowych • zwiększanie sprawności w zbiorowym działaniu • wzrost potencjału produkcyjnego społeczeństwa	Kruhlik, Kowalik, Dyduch, Putnam, Fukuyama, Coleman, Adler i Kwon, Bratnicki i Strużyna, Szczepański, Trutkowski i Mandes
• wartość istotna dla gospodarki • sprawne działanie instytucji ekonomicznych i politycznych • rozwój społeczno-ekonomiczny	Fukuyama, Trutkowski i Mandes, Szczepański, Grootaert i Bastelaer, Januszek

Elementy definicji	Autorzy
• wytwarzanie wspólnych korzyści, • chęć osiągania zamierzonych rezultatów	Fukuyama, Coleman, Putnam, Bratnicki i Strużyna, Januszek, McBain, Cooke, Clifton i Oleaga, Kruhlik, Leana i van Buren, Nahapiet i Ghoshal,
• czynnik poprawy efektywności i rozwoju współczesnych przedsiębiorstw, • uzyskanie przewagi konkurencyjnej	Nahapiet i Ghoshal, Dyduch, Januszek, McBain, Stachowicz

Źródło: Grzanka (2009), s. 88-89.

Z punktu widzenie podjętego problemu badawczego można wskazać powiązania kapitału społecznego z przedsiębiorczością. Na podstawie wyżej przedstawionych ujęć kapitału społecznego można zauważyć, że jest on definiowany m.in. pod względem tych cech, które przyczyniają się do osiągania korzyści przez jego członków. Źródeł znaczenia kapitału społecznego dla powiązań występujących między poszczególnymi przedsiębiorcami w skali lokalnej czy regionu można więc upatrywać w podejściu, że ludzie inwestują w związki z innymi i relacje społeczne, ponieważ oczekują zwrotów z tych inwestycji, które w dodatku przełożą się na wartości rynkowe. W związku z tym potencjał, który tworzy się w sieciach społecznych staje się inwestycją[28].

Można także dodać, że kapitał społeczny jest efektem uczestnictwa w sieciach powiązań i relacji, które – na podstawie podzielanych norm, zasad, wartości, a dalej zaufania – umożliwiają stronom dostęp do zasobów, a następnie rozwój wiedzy i kompetencji. Wszystko to ukierunkowane jest na tworzenie określonych korzyści w postaci poprawy efektywności działania czy uzyskania przewagi konkurencyjnej. Dlatego można stwierdzić, że kapitał społeczny przyczynia się do osiągnięcia przez przedsiębiorstwo konkretnych celów i zamierzeń strategicznych[29].

Dla grupy podmiotów stworzenie układu pozytywnych relacji międzyludzkich, sieci powiązań, które opierają się m.in. na więzach, tradycjach, zaufaniu jest niezmiernie istotne. Pozwala na ustalenie wzajemnie obowiązujących norm i wartości, które mogą zacieśnić współpracę, zmniejszyć niepewność działania, ukształtować obraz konkurencji wewnętrznej i sposób działania wobec tej zewnętrznej.

W tym kontekście należy wskazać, że różnice w zasobach kapitału społecznego sprawiają, że zbiorowości o tych samych zasobach materialnych i o porównywalnych warunkach gospodarowania mają różny poziom osiągnięć gospodarczych i społecznych. Z ekonomicznego punktu widzenia „kapitał społeczny jest wynikiem współzależności i wzajemnego oddziaływania zjawisk ekonomicznych i społecznych. Jego źródłem są więzi społeczne, w jakich uczestniczą, i którymi dysponują, w dosłownym

[28] Lin (2001), s. 3, za Trutkowski, Mandes (2005), s. 66.
[29] Grzanka (2009), s. 88.

i przenośnym sensie, jednostki i grupy aktywne na polu ekonomii"[30]. Warto jeszcze zwrócić uwagę na różnice w kapitale społecznym ze względu na miejsce jego występowania czy obowiązującą kulturę, tradycję, pojmowanie więzi czy zaufania.

Kapitał społeczny można więc postrzegać jako czynnik endogeniczny, który w coraz większym stopniu wpływa na procesy rozwoju w skali lokalnej[31]. Należy także zaznaczyć, że „przekonanie o fundamentalnym związku między zaufaniem społecznym jako podstawowym składniku kapitału społecznego a rozwojem lokalnym i sprawnym działaniem instytucji zostało poparte empirycznymi dowodami przez wielu autorów"[32].

Podsumowanie

Współczesna gospodarka jest determinowana przez wiele czynników, wśród których wskazuje się na instytucje finansowe i kredytowe, które umożliwiają przedsiębiorstwom finansowanie ryzykownych inwestycji bazujących na wysokiej technologii. Istotną rolę odgrywają ośrodki badawcze i naukowe, wyższe uczelnie, laboratoria kreujące innowacyjność, dostarczające twórczych pomysłów, wiedzy i kwalifikacji, a przede wszystkim współpracujące z sektorem prywatnym, co z kolei przekłada się na wytwarzanie innowacji i nowych technologii. Niezmiernie ważnym czynnikiem jest także infrastruktura teleinformatyczna umożliwiająca szybką wymianę wiedzy i informacji w skali globalnej, pokonuje barierę odległości, wpływa na współpracę różnych środowisk naukowych, przyczyniając się do ich integracji[33]. Za istotny element współczesnej gospodarki postrzega się także kapitał społeczny, który tworzą społeczności, które warunkują istnienie silnych lokalnych więzi społecznych, kształtują różne formy lokalnego życia w grupie opartego na podobieństwie sytuacji i warunków, w jakich funkcjonują, podobieństwie norm i wartości, które uznają. Są podstawą do tradycyjnego systemu kontroli nieformalnych zachowań swoich członków. Należy także dodać, że mają znaczenie w kształtowaniu opinii publicznej, organizowaniu działalności kulturowej, a wszystko to przekłada się na to, że stanowi on społeczno-kulturową odrębność o unikatowych cechach, charakterystycznych dla tej określonej grupy na danym terytorium[34].

Określone społeczności, w ramach których występują ww. zależności często otrzymują w literaturze przedmiotu miano przedsiębiorczych, gdyż potrafią zorganizować się w sytuacjach wymagających szybkiego działania, potrafią inicjować działania, inspirować władze lokalne do podejmowania decyzji czy rozwiązywania problemów. Można powiedzieć, że inspirują samych siebie do działania, potrafią znaleźć partnerów, a także działają na podstawie bodźców innych podmiotów. „Przedsiębiorcze społeczności lokal-

[30] Bartkowski (2007), s. 54.
[31] Ochojski (2001), s. 38.
[32] Trutkowski, Mandes (2005), s. 73.
[33] Woźniak *et al.* (2004), s. 16.
[34] Sikora (2004), s. 87-89.

ne stanowią podstawę rozwoju „klimatu przedsiębiorczości" w danej wspólnocie lokalnej [...]. Są one odzwierciedleniem funkcjonujących w ramach danej grupy powszechnie uznawanych zasad i wartości, które mają korzenie w rodzinie, szkole, wychowaniu, światopoglądzie, religii, pracy itp. [...] Przedsiębiorcza społeczność to zbiór podmiotów potrafiących współpracować na rzecz jakiej idei, rozwiązania problemu jednostki, grupy zdolne wziąć los w swoje ręce, jednocześnie chcące być uczestnikami procesu poszukiwania, tworzenia i innowacyjnego wykorzystywania szans i możliwości"[35].

Wobec przedstawionych spostrzeżeń należy stwierdzić, że współcześnie za podstawę sukcesu gospodarczego przyjmuje się kreowanie wiedzy, pozyskiwanie i przetwarzanie informacji[36]. Nie umniejszając roli kapitału ludzkiego należy podkreślić rolę kapitału społecznego, gdyż podstawą współczesnej gospodarki nie jest samo posiadanie wiedzy czy informacji, lecz umiejętność jej przetworzenia, wykorzystania wiedzy do tworzenia nowej wiedzy, innowacji. Z kolei przenikanie i przetwarzanie informacji na konkretne rozwiązania gwarantujące postęp może zapewnić, otwarty na wiedzę i zdolny do kreatywnego myślenia, człowiek[37]. Dokonać tego może m.in. dzięki swojemu wykształceniu, doświadczeniu, inteligencji, aż w końcu dzięki relacjom społecznym, umiejętnościom współpracy, nawiązywania i podtrzymywania kontaktów, dzięki powiązaniom. We współczesnej gospodarce coraz większego znaczenia nabierają te cechy kapitału ludzkiego i społecznego, które umożliwiają szybką adaptację nowych rozwiązań techniczno-organizacyjnych, m.in. wykształcenie w zakresie wysokich technologii, umiejętności przewidywania zmian, zdolności zarządzania strategicznego, kreatywność, otwartość na nową wiedzę i informacje[38].

Jak pisze Vega-Redondo sieć interakcji między jednostkami – sieć społeczna jest podstawą systemu gospodarczego. Wpływa na sposób prowadzenia działalności gospodarczej przez jednostki wchodzące w powiązania. Ważne jednak jest właściwe zrozumienie wielu zjawisk gospodarczych i istotnych informacji leżących u podstaw działania jednostki wchodzącej w sieć, dlatego też wymagana jest dobra znajomość wzajemnego oddziaływania, zachowań ekonomicznych w ramach struktury sieci, zachodzących zwłaszcza w dynamicznych sytuacjach[39].

Literatura

Bartkowski J., 2007, *Kapitał społeczny i jego oddziaływanie na rozwój w ujęciu socjologicznym*, [w:] *Kapitał ludzki i społeczny a rozwój regionalny*, M. Herbst (red.). Wyd. Scholar, Warszawa.

[35] Ochojski (2001), s. 47,
[36] Woźniak *et al.* (2004), s. 1.
[37] Rosińska (2007), s. 79.
[38] Mempel-Śnieżyk (2009), s. 115-130.
[39] Vega-Redondo (2006), s. 2305–2338.

Bourdieu P., 1986, *The Forms of Capital*, [w:] *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, J. G. Richardson (red.). Greenwood Press, New York.
Coleman J. S., 1990, *A National Choice Perspective on Economic Sociology*, [w:] *Handbook of Economic Sociology*. Princeton Unversity Press, s. 300.
Cox E., 1995, *A Truly Civic Society*. Boyer Kectures, ABC Bppks, Sydney.
Fukuyama F., 1997, *Zaufanie. Kapitał społeczny a droga dobrobytu*. Wyd. Naukowe PWN, Warszawa–Wrocław.
Gaczek W. M., 2007, *Kapitał ludzki i kapitał społeczny a innowacyjność gospodarki regionu*, [w:] *Region w gospodarce opartej na wiedzy*,. A. Jewtuchowicz (red.). Wyd. UŁ, Łódź.
Gaczek W. M., Komorowski J. W., 2005, *Kapitał ludzki i społeczny jako element rozwoju gospodarki opartej na wiedzy*, [w:] *Innowacje w rozwoju regionu*, W. M. Gaczek (red.). Zeszyty naukowe 57, Wyd. AE, Poznań, s. 53.
Grzanka I., 2009, *Kapitał społeczny w relacjach z klientami*. Wyd. CeDeWu, Warszawa, s. 79-80.
Homans G., 1961, *Social Behavior: Its Elementary Forms*. New York, Harcourt, Brace and World.
Jacobs J., 1961, *Death and Life of Great American Cities*. New York, Random House.
Jewtuchowicz A., 2005, *Terytorium i współczesne dylematy jego rozwoju*. Wyd. UŁ, Łódź.
Klimczak B., 2006, *Wybrane problemy i zastosowania ekonomii instytucjonalnej*. Wyd. AE, Wrocław.
Knack, S., Keefer, P., 1997, *Does Social Capital Have an Economic Payoff? A Cross-country Investigation*. Quarterly Journal of Economics 112 (4).
Lin N., 2001, *Social Capital: A. Theory of Social Structure and Action*. Cambridge University Press, Cambridge, s. 3.
Loury G., 1977, *A Dynamic Theory of Racial Income Differences*, [w:] *Women. Minorities, and Employment Discrimination*, P. A. Wallace, E. Le Mund (red.). Lexington, MA, Lexington Books.
Markowska M., Strahl D., 2007, *Poziom rozwoju gospodarki opartej na wiedzy (GOW) jako podstawa klasyfikacji europejskiej przestrzeni regionalne*, [w:] *Region w gospodarce...*, *op. cit.*
Mempel-Śnieżyk A., 2009, *Terytorialne systemy produkcji jako podstawa rozwoju lokalnego na przykładzie Dolnego Śląska*. Rozprawa doktorska, Wrocław.
Newton K., 2001, *Social Capital and Democracy*, [w:]: *Beyond Tocqueville: Civil Society and the Social Capital Debate in Comparative*, B. Edwards, M. Foley, M. Diani (red.). NH: Tufts University, University Press of New England, Hanover, s. 225-226.
Ochojski A., 2001, *Kultura przedsiębiorczości jako czynnik rozwoju lokalnego*, [w:] *Przedsiębiorczość, samorządność, rozwój lokalny*. Z. Barczyk *et al.* Prace Naukowe AE w Katowicach, Wyd. AE, Katowice.
Przygocki Z., 2004, *Znaczenie kapitału społecznego w rozwoju*, [w:] *Wiedza, innowacyjność, przedsiębiorczość a rozwój regionów*, A. Jewtuchowicz (red.). Wyd. UŁ, Łódź.
Putnam R., 1995, *Demokracja w działaniu*. Fundacja im. St. Batorego, Społeczny Instytut Wydawniczy „Znak", Kraków.
Rosińska M., 2007, *Globalna sieć biznesowa jako konsekwencja nowego paradygmatu konkurencyjności w gospodarce opartej na wiedzy*, [w:] *Region w gospodarce...*, *op. cit.*
Sabatini F., 2005, *Social Capital as Social Networks. A New Framework for Measurement*. (Social Science Research Network, http://ssrn.com/abstract=755065).

Sabatini F., 2006, *The Empirics of Social Capital and Economic Development: A Critical Perspective*. NOTA DI LAVORO 15. 2006, styczeń.

Sabatini F., 2010, *Social Capital Gateway*. European Research Institute on Co-operative and Social Enterprises (Euricse), http://www.socialcapitalgateway.org/eng-form.htm

Seely J. R., Sim A. R., Loosely E. W., 1956, *Crestwood Heighte: A Study of The Culture of Suburban Life*. New York, Basis Books.

Semih Akcomak I., Bas ter Weel, 2009, *Social Capital, Innovation and Growth: Evidence from Europe*. European Economic Review 53, Social Capital and Regional Development.

Sikora J., 2004, *Lokalne układy społeczne*, [w:] *Samorząd w Polsce. Istota, formy, zadania*, S. Wykrętowicz (red.). Wyd. Wyższej Szkoły Bankowej, Poznań.

Swianiewicz P., 2005, *Nowe interpretacje teoretyczne polityki miejskiej*. Studia Regionalne i Lokalne nr 2(22)/2005, Wyd. Naukowe Scholar, Warszawa.

Trigila C., 2005, *Social, Capital and Local Development*. European Journal of Social Theory, 4(4), s. 429.

Trutkowski C., Mandes S., 2005, *Kapitał społeczny w małych miastach*. Wyd. Naukowe Scholar, Warszawa.

Vega-Redondo F., 2006, *Building up Social Capital in a Changing World*. Journal of Economic Dynamics & Control 30.

Woolcock M., 1998, *Social Capital and Economic Development: Toward a Theoretical Synthesis and Policy Framework*. Theory and Development 27/1.

Woźniak A., Wujek A., Zdanio U., 2004, *Przestrzenny wymiar gospodarki opartej na wiedzy – regiony uczące się*, [w:] *Rozwój miast i regionów w procesie integracji europejskiej*, Z. Głuszczak, A. Nowakowska (red.). Wyd. Zakład Ekonomiki Regionalnej i Ochrony Środowiska UŁ, Łódź.

Zak P. J., Knack S., 2001, *Trust and Growth*. Economic Journal 111(470), s. 295-321.